

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Universiteti

**Dil nəzəriyyəsi (5704.01) ixtisası üzrə doktorantura pilləsində İxtisas
imtahanı proqramı**

Tərtib edən:

fil. ü. f.d., dos. Kəklək Gözəlova

Bakı- 2024

Proqramın aktuallığı: proqram Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlığının nəzəri məzmununu və gələcək elmi-tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətdə tətbiqi üçün zəruri olacaq bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemli məcmusunu ehtiva edir. Bu baxımdan fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün nəzərdə tutulmuş Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə imtahan proqramı tədqiqatçının nəzəri və praktik hazırlığını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Proqram baza tədris proqramları əsasında işlənib və doktorantların dilin mühüm anlayışlarına və müvafiq yaradıcılıq metoduna aid elmi məlumatı və bilikləri mənimsəmələri, peşəkar fəaliyyət növlərini həyata keçirmələri üçün zəruri olan tarixi-ədəbi və nəzəri-metodoloji məsələləri haqqında biliklərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Proqramda ixtisas üzrə hazırlığın məzmununun qısa təsviri, öyrənilən mövzular, onların ardıcılığı, mövzuların mənimsənilmə səviyyəsinin yoxlanma üsulları öz əksini tapmışdır. Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə hazırlıq dilin və onun struktur vahidlərinin yaranması və onların tədqiqi sahələrini əhatə edir. Bu ixtisas üzrə hazırlıq nəticəsində əldə edilən biliklər vasitəsilə təhsil alanlar dilin ümumi və nəzəri məsələləri ilə bağlı elmi biliklər, nəzəri məlumatlar əldə edir.

Proqramın konsepsiyası elmi tədqiqatların və ali təhsilli kadr hazırlığının dinamik dəyişkənliyi şəraitində təhsil və elmi-tədqiqat sahələrində innovativ fəaliyyətə qabil olan mütəxəssis hazırlığı tələbinə əsaslanıb və müvafiq ixtisas üzrə peşəkar elmi və pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan aşağıdakı səriştələrin formalaşmasına, bilik və bacarıqların aşılmasına yönəlib:

- Ümumi dilçilik mövzusu və məsələləri
- Dilçiliyin metodoloji prinsipləri
- Dilin yaranması ilə bağlı klassik və müasir nəzəriyyələri
- İşarələr sistemi olan dilin mahiyyətini və funksiyalarını
- Dilin mahiyyəti və funksiyaları
- Fonem və Morfemlər
- Dil və cəmiyyət
- Dil və şüur
- Dil və tarix
- Dillərin müqayisəsi və tipologiyası

Ümumi dilçilik mövzusu və məsələləri. Filoloji elmlər sistemində dil tədqiqatları. Ümumi və xüsusi dilçilik. Ümumi dilçiliyin əsas tərkib hissəsi olaraq, mözunun nəzəriyyəsi, məsələnin nəzəriyyəsi və əlavənin nəzəriyyəsi. Ümumi dilçiliyin əsas fənləri: universal qrammatika, ümumi fonetika, ümumi morfolojiya, ümumi leksikologiya, ümumi sintaksis, şifahi ədəbiyyatın ümumi nəzəriyyəsi, dillərin ailələr və qruplarının müqaisəli-tarixi tədqiqatları, ayrıca dillərin tarixi tədqiqatı (tarixi fonetika, tarixi morfolojiya, tarixi sintaksis, tarixi söz formalaşması, dilin ümumi tarixi, dialektologiya, tipologiya, ədəbi dil tarixi, bədii ədəbiyyatın dil tarixi) tipologiya, coğrafi-lingvistik, sosiolingvistik, psixolingvistik, dilçiliyin tarixi.

Dilçiliyin metodoloji prinsipləri. Dilçiliyin əsas fikir ifadələri. Dil əlamətlər sistemi kimi. Fəlsəfə, signalizm və dilçilikdə əlamət anlayışı. Dilin funksiyaları. Dil, nitq, nitq qabiliyyəti. İfadə planı və məzmun planı. Forma və əsası təşkil edən mənə. Mənəli və əhəmiyyətli. Sintaqmatiko-paradiqmatik əlaqələr. Vahidlər və seçimlər. Sinxronlaşdırma və diaxroniya. Şifahi ədəbiyyatın yaranışı və növləri. Şifahi ədəbiyyat. Atalar sözləri əsasında nitqin ifadə qaydaları. Dialoqun növləri. Məktubun yaranması. İyeroqlifin qurulması. Məktubun hərf sistemi. Əlifbanın, qrafikanın və orfoqrafiyanın qurulması. Antik mədəniyyətdə yazılı nitqin yaranışı və növləri. Xristian mədəniyyətində yazılı ədəbiyyatın inkişafı. Yazılı-mədəni silsilələr. Kitab nəşrinin ixtirası və çap nitqi şərtlərində dil ədəbiyyatının növləri. Kütləvi ünsiyyət. Kütləvi ünsiyyətin mətninin qurulması. Kütləvi ünsiyyətin məhsullarının növləri.

Dilin yaranması ilə bağlı klassik nəzəriyyələr. İlahi nəzəriyyə, Səs təqlidi nəzəriyyəsi, Nidalar nəzəriyyəsi, İctimai razılaşma nəzəriyyəsi, Jestlər nəzəriyyəsi, Əmək hıçqırtıları nəzəriyyəsi, Günəş nəzəriyyəsi.

Dilin yaranması ilə bağlı müasir nəzəriyyələr. Bihevizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud olduğu qəbul edilən *birinci* psixolingvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, lingvistik əsasları L.Blumfild tərəfindən irəli sürülən “dil tənziyləmə funksiyası”dır. Bihevizm tərəfindən tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Qoyulan və həll olunan problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır. *Neobihevizm* adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud və N.Xomski olduğu qəbul edilən *ikinci* psixolingvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji

əsaslar Ç.Morrisin irəli sürdüyü “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları N.Xomski tərəfindən irəli sürülən “transformativ qrammatika” nəzəriyyəsidir. *Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi*” adlandırılan və yaradıcısının A.Leontyev olduğu qəbul edilən *üçüncü* psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Vıqotskinin və A.R.Luriyanın irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir.

Dilin mahiyyəti və funksiyaları. Dil işarələr sistemi kimi. Dilin və nitqin fərqləndirilməsi. Dil və təfəkkür dixotomiyası (antinomiyası). Bu dixotomiyanın dil - şüur - nitq - təfəkkür tetraotomiyası (tetranomiyası) ilə əvəz edilməsinin zəruriliyi. Dilin və nitqin funksiyaları. Dilin funksiyaları: 1) kommunikativ funksiya; 2) tənzimləyici funksiya; 3) idrak (konstruktiv) funksiyası; 4) ictimai-tarixi təcrübəyə yiyələnmək (akkumlyativ) funksiyası; 5) milli-mədəni funksiya; 6) ekspressiv funksiya; 7) estetik funksiya; 8) ideoloji funksiya. Dilə yardımçı vasitələr: yazı, mnemonik vasitələr, barmaqhesabı, plan və xəritələr, sxem və çertyojlar, siqnallar. Nitqin funksiyaları: 1) magik (ovsun) funksiyası; nominativ yaxud «marka» funksiya; 3) diakritik funksiya; 4) Okkazional funksiya; 5) siqnal funksiyası; 6) emotiv (emotiv-voluntativ) funksiya; 7) ekspressiv funksiyası; 8) estetik funksiya; 9) etnik funksiya; 10) fətik funksiya. Nitqə yardımçı vasitələr. İşarədən nitqədək. Dilin mənşəyinə fəlsəfi nəzər. Dil anlayışı və insan dili - nitq anlayışı. Hərəkət, jest və mimika işarələri və dil (nitq) işarələri. Nitq və insan fəaliyyəti. Əmək, cəmiyyət və dil. Cəmiyyətin və dilin, dilin və cəmiyyətin ictimai əmək prosesində yaranması.

Fonem və Morfemlər. Dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq fonem nəzəriyyəsi yaratmaq B.de Kurteneyə nəsib olmuşdur. O, fonemə xüsusi məqalə həsr etmişdir. Dilçilik tarixində fonemin psixoloji və morfoloji baxımlardan ilk izahını da o vermişdir. Morfem anlayışını və terminini dilçilik elminə ilk dəfə Boduen de Kurtene gətirmişdir. Sözün və ya formanın rahatlıqla ayrılma, bölünmə bilən və müəyyən mənaya malik olan daxili hissələri morfem hesab olunur.

Dillərin müqayisəsi və tipologiyası. Dillərin müqayisəsi üsulları: müqayisə qarşılaşdırma və tutuşdurma. Müqayisənin şərtləri və meyarları. Tarixi müqayisəli dilçilik. Dillərin tipologiyası - tipoloji dilçilik. Qarşılaşdırma və ya tutuşdurma üsulları. Bir dilin və bir neçə dilin tipoloji tədqiqi. Tipoloji tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dillərarası universal əlaqələr. Dil universaliləri. Dillərin öyrənilməsinin

təsviri, sosioloji və məntiqi metodu. Praktiki olaraq dillərin öyrənilməsi prosesində təsviri dilçiliyin yeri və rolu. Təsviri dilçiliyin elmi metod hesab edilməməsinin səbəbi. Dilin sosial mahiyyəti, dil sosial təsir və analiz vasitəsi kimi. Dilin strukturunun düşüncə tərzindən asılılığı və dilin strukturunun düşüncə tərzinə təsiri. Dilin mənimsənilməsi, əslində, məntiqi mənimsəmənin dil sistemindəki əksidir.

Dillərin öyrənilməsinin riyazi metodu. Riyazi dilçilik. Kompüter dilçiliyi. Tərcümə proqramları. Tezliklər lüğəti.

Dil və tarix. Dil və tarixin qarşılıqlı münasibəti. Dilin inkişafı məsələləri. Dilin inkişafının bəzi xüsusiyyətləri. Dilin inkişaf qanunauyğunluqları. Dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqları və xarici faktorları. Dilin tarixi - xalqın tarixi. Dil vahidlərinin yaranması yolları. Diferensiasiya və inteqrasiya. Qarışıq dillər. Dillərin ittifaqı. Alınmalar. Çarpazlaşma: substrat, superstrat, abstrat. Dil dəyişikliklərinin templəri. Dilin inkişafında tərəqqi problemi. Dil və mədəniyyət. Xalqın tarixi və dilin inkişafı.

Dil və şüur. Dil və şüur, dil və təfəkkür münasibətlərinin fərqləndirilməsi. Diləqədərki təfəkkür problemi. Dil və şüur: şüura qarşı münasibətdə dilin funksiyaları; dilə qarşı münasibətdə şüurun funksiyaları; təfəkkürə qarşı münasibətdə dilin funksiyaları; dilə qarşı münasibətdə təfəkkürün funksiyaları. Dil və təfəkkür. Mentalinqvistikanın əsas istiqamətləri. Dil və məntiqi təfəkkür: söz və məfhum; söz və məfhum; cümlə və hökm; qrammatik və məntiqi kateqoriyalar. Dil və informasiya. Dilin və təfəkkürün funksiyaları. Dilin məna tipləri. Dilin inikas funksiyası. Formal və məzmunlu mənalar. Dil vahidləri və kontekst. Dil nisbiliyi nəzəriyyəsi. Psixolinqvistikanın problemləri. Psixolinqvistikanın obyekt və predmeti. Dil nisbiliyi nəzəriyyəsi. Neyrolinqvistika. Faktlar. Problemlər. Paralinqvistika. Jest və mimika. Jestin növləri: ritmik jestlər; emosional jestlər; işarə jestləri - deykritik jestlər, təsviri jestlər və simvolik jestlər.

Dil və cəmiyyət. Dil və nitq fəaliyyəti. Nitqin psixofiziki mexanizmi. Nitqin səviyyələri: əsaslandırma səviyyəsi, semantik səviyyə, qrammatik səviyyə, fonetik səviyyə; affektiv nitq; şifahi dialoq nitqi, şifahi monoloji nitq, yazılı monoloji nitq; nitqin növləri. Nitq fəaliyyətinin ictimai təbiəti. Nitqin ovsun funksiyası. İkidillilik. Dil ictimai hadisə kimi. Dil və ictimai şüur. Dilin inkişafının cəmiyyətinin

vəziyyətindən asılılığı: dilin inkişafına cəmiyyətin sosial təşkilinin təsiri; dilin inkişafına cəmiyyətin sosial differensiasiyasının təsiri; demografik dəyişikliklərin dilə təsiri; cəmiyyətin iqtisadi inkişafının dilə təsiri; üstqurum səciyyəli hadisələrin dilə təsiri; cəmiyyətin mədəni inkişafının dilə təsiri. Dilin yaranmasında və inkişafında cəmiyyətin rolu. Dil ictimai norma kimi. Sistem, norma, uzus. Dil normasında seçmə, sabitlik, məcburilik və düzgünlük prinsipləri. Dil normasının tipləri: uzus, ədəbi dil, üslub. Dilin məhəlli və ictimai təbəqələnməsi. Məhəlli (ərəzi) dialektləri və interdialektlər. Dilin sosial dialektləri: jarqon, arqo, peşə leksikası, şərti və gizli dillər. Ədəbi dil və onun üslubları. Ədəbi dillərin tipləri. Kitab dili və danışiq dili (şifahi dil). Ədəbi dilin danışiq tipi: şifahi poetik üslub, məişət danışiq nitqi, dilin müxtəlif ictimai variantları (sosial dialektlər), sadə danışiq üslubu - şəhər koynesi, məhəlli dialekt, interdialekt üslubları. Ədəbi dilin kitab tipi (yazılı nitq): bədii üslub, elmi-kütləvi üslub, əməli üslub (kargüzarlıq üslubu), publisistik üslub və elmi üslub. Dilin ictimai tipləri: qəbilə dili, xalq dili, milli dil və millətlərarası ünsiyyət dili. Milli dilin mənşəcə tipləri.

Sosiolinqvistikanın əsas məsələləri. Sosiolinqvistikanın predmeti: sosiolinqvistika və interlingvistika, sosiolinqvistika və semiotika, sosiolinqvistika və psixolinqvistika, sosiolinqvistika və üslubiyyat.

Sosiolinqvistikanın metodları. Sosiolinqvistik məlumatı toplama metodları. Sosiolinqvistik təhlil metodları. Sosiolinqvistik təhlilin prinsipi və metodları. Sosiolinqvistik təhlilin prinsipi və metodları. Dil və nitq normalarının formalaşması qanunauyğunluqlarının sosiolinqvistik öyrənilməsi. Sosiolinqvistikanın mühüm sahələri: ümumi sosiolinqvistika, sinxron sosiolinqvistika, prospektiv sosiolinqvistika, dilin inkişafının planlaşdırılması, dilin inkişafının proqnozlaşdırılması, retrospektiv sosiolinqvistika, xüsusi sosiolinqvistika, tətbiqi sosiolinqvistika, interlingvistika, müqayisəli sosiolinqvistika.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.

2. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
3. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilova. Dilçilik problemləri. Bakı, 1982.
4. Ə.Ə.Rəcəbli. Nəzəri dilçilik. Bakı, 2003.
5. Ə.Ə.Rəcəbov. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
7. Mayıl V.Əsgərov. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
8. Mayıl V.Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.

Rus dilində:

9. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
10. Ш.Бали. Общая грамматика и вопросы французского языка. М., 1955.
11. Э.Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974.
12. Э.Бенвенист. Уровни лингвистического анализа. «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1965.
13. Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание. М., 1979.
14. Л.Блумфилд. Язык. М., 1968.
15. И.А.Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т. I-II, М., 1963.
16. И.Вайнрайх. Языковые контакты. Киев, 1979.
17. Ж.Вандриес. Язык. М.-Л., 1937.
18. Г.О.Винокур. Культура языка. М., 1929.
19. Ю.Д.Дешериев. Социальная лингвистика. М., 1977.
20. Л.Елмьслев. Прологоменты к теории языка. «Новое в лингвистике», вып.1, М., 1960.
18. О.Есперсен. Философия грамматика. М., 1958.
19. Н.И.Жинкин. Механизм речи. М., 1958.
20. В.А.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
21. В.А.Касевич. Элементы общей лингвистики. М., 1977.
22. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
23. Е.Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962.
24. А.Мартине. Основы общей лингвистики. «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963.
25. Общее языкознание (Формы существования, функции, истории языка). М., 1970.
26. Г.Пауль. Принципы истории языка. М., 1960.
27. Э.Сепир. Язык. М.-Л., 1934.
28. Б.А.Серебрянников. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968.
29. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.

30. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
31. Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.